

Єршова Л.М.

кандидат педагогічних наук, доцент,

докторант Житомирського державного університету імені І. Я. Франка,

м. Житомир, Україна

КОНФЛІКТ ВИХОВНИХ ІДЕАЛІВ У ЛИСТАХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Пропонується аналіз теоретичних та емпіричних пошуків виховного ідеалу в листах педагогічного змісту інтелектуальної еліти України ХІХ – початку ХХ ст. Досліджується природа конфлікту ідеалів, відрефлектованих представниками різних ідеологічних векторів розвитку українського суспільства. Відстежуються педагогічні наслідки незбалансованості виховних намірів держави, духовних потреб інтелектуальної еліти і соціальних очікувань різних верств підросійської України зазначеного періоду.

Ключові слова: виховний ідеал, листи педагогічного змісту, конфлікт ідеалів, підросійська Україна.

Необхідність врахування історико-педагогічного досвіду формування в Україні виховного ідеалу вимагає розширення джерельної бази, малодослідженим компонентом якої є епістолярна спадщина інтелектуальної еліти України ХІХ – початку ХХ ст.

Епістолярії були предметом дослідження багатьох гуманітарних і суспільних наук: педагогіки (Л. Вовк, О. Губко, В. Дьоміна, Е. Дніпров, Д. Мартиненко, Є. Пасічник, Л. Петренко, О. Сухомлинська), філософії (Л. Гусякова, П. Клакін, М. Каган), історії (В. Сметанін, І. Старовойтенко, Ю. Шаповал), лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та психології (М. Білоус, С. Богдан, Е. Ветрова, О. Геращенко, Т. Дрідзе, Н. Журавльова, Т. Зоріна, Г. Костюк, Л. Кулішенко, К. Ленець, О. Леонтєв, Ю. Лотман, В. Передрієнко, М. Пилинський, І. Фокіна, І. Черкез), літературознавства (П. Волинський, В. Гладкий, Р. Гром'як, А. Гуляк, О. Дей, І. Дорошенко, В. Дудко, С. Єфремов, С. Кальченко, В. Кузьменко, І. Паперно), культурології,

народознавства, мистецтвознавства (М. Дмитренко, А. Крат, М. Коцюбинська, Н. Кузякіна, П. Ротач) та ін. Однак проблема виховного ідеалу в них представлена фрагментарно і потребує додаткового дослідження.

Метою даної статті є аналіз змісту педагогічного епістолярію XIX – початку XX ст., виявлення особливостей теоретичних та емпіричних пошуків виховного ідеалу, з'ясування природи конфлікту ідеалів у листах інтелектуальної еліти України зазначеного періоду.

Початок XIX ст. ознаменований важливими геополітичними, ідеологічними, соціально-економічними перетвореннями в житті українського народу, що позначилися на змісті епістолярних джерел, які, попри свою індивідуальну суб'єктивність, у сукупності сприяють формуванню об'єктивного бачення трансформації виховного ідеалу України у досліджуваний період. У листах педагогічного змісту письменників, громадських та освітніх діячів України кінця XVIII – початку XX ст. чітко виокремлюються основні змістові концепти – християнські й громадянські ідеали особистості, роду, родини, батьківщини, а також шляхи та перспективи їх формування. Однак у першій половині XIX ст. особливою темою педагогічного епістолярію можна вважати *конфлікт* як гостре зіткнення характерів і обставин, поглядів і принципів життя, задекларованих і реально діючих ідеалів. Прямо чи опосередковано рефлектуючи особистісні, міжособистісні чи групові конфлікти, листи відображають суперечності, зіткнення і протиборотство самого адресата чи реципієнтів листування, відкриваючи таким чином особливий суб'єктивний погляд на певний ідеал, відхилення від якого (чи недосягнення) спровокувало конфлікт. З огляду на це, можна говорити, що епістолярна спадщина України XIX ст. представила образ нової романтичної людини, виховний ідеал якої сформувався у процесі конфлікту «Я – суспільство». Романтичний герой листів і художніх творів цього періоду світ створених ним прекрасних недосяжних ідеалів протиставляє існуючій реальності. За висловом О. Гудзенко, він «трагічно роздвоєний, невірноважений і віддалений від реалій буття», його виховного ідеалу

суспільство не зрозуміло, не прийняло, відкинуло, і тому він «шукає розради у світі мрій і фантазій» [2, с. 454].

Подібне душевне сум'яття свого часу демонстрували послання І. Вишенського, в яких дивовижно перепліталися суспільно передові погляди з релігійно-консервативними, новітні з традиційними. Проте здебільшого м'які й «непротивленські» його ідеали та погляди на самовдосконалення, й морально-освітню систему українські «братчики» не сприйняли, вважаючи, що в час загрози для національного існування слід вибирати більш радикальні методи боротьби, навіть «братися за меч». Відтак, повертаючись із батьківщини на Афон, І. Вишенський уже не був ані керманичем, ані трибуном, а лишень зневіреною відторгнутою людиною, яка не почувалася потрібною на рідній землі і тому прагнула повернутися у край панування чернечого ідеалу, служителі якого «про живе життя хотіли забути остаточно» [13, с. 9-10]. Така ж роздвоєність притаманна і виховному ідеалу І. Котляревського: Живучи «інтересами двох шарів людности» – поневолених та більш освічених, в першому І. Котляревський убачав більше чеснот, а в другому – вад. До знедоленого люду він виказував щирі прихильність, повагу й довіру і вважав святим обов'язком захищати його від безмежних і подекуди невиправних вад вищого світу, до якого, хоч і належав сам, однак висловлював мало приховане вороже ставлення [11, с. 14].

У ХІХ ст. яскравий приклад такого «роздвоєного ліричного героя» містить епістолярна спадщина українського письменника, поета, драматурга, фольклориста, етнографа, мовознавця, перекладача, критика, редактора й видавця – П. Куліша. Його листування виразно рефлектує особисту драму людини, громадянина й митця. Критерії формування його особистого виховного ідеалу надто випередили свій час і трагічно дисонували з загальноприйнятими у Російській імперії вимогами до розуміння ідеальної особистості. Моральне приниження ув'язнення, неможливість повноцінно займатися улюбленою справою, відстоювати свої принципи, відкрито захищати власні ідеали зумовили роздвоєність його особистості. Він прагнув до творчого

перспективного Петербургу, але в його національних ідеалах влада уgliedіла підбурювання до гайдамацького руху та реставрації Гетьмащини, вислала зі столиці, позбавила кар'єрного росту, перетворила на звичайного поденника, а переслідування підірвали здоров'я й похитнули віру у благодетельність творчої столичної атмосфери. В листі до М. Білозерського (1953) П. Куліш змушений був написати: «Смерть жахливіша, ніж громадянська нікчемність і бідність; а мені потрібно щось вибрати, і я вибираю останні умови» [10, с. 96]. Оселившись на хуторі поблизу Лубен, П. Куліш намагався знайти логічне виправдання своєму перебуванню в провінції через обґрунтування переваг провінційного виховання молоді. Головною причиною морального занепаду сільського товариства він називав «віддалення молодих освічених людей із провінції» [10, с. 250], які «тікають із батьківщини, залишаючи її на поталу невігластва й холодної аморальності» [10, с. 251], замість того, аби особистим прикладом виховати кілька десятків добрих дітей. Письменник віддався упорядкуванню свого хутірського ландшафту, власноруч вирощуючи молоді деревця для свого лісу, мріючи про той час, коли густі віти його дубів зашумлять над головами юнаків, котрі «будуть жити в часи, сприятливі для успіхів суспільної моральності» [10, с. 272]. У листі до С. Аксакова (1855) він написав: «Мені іноді здається, що я народжений для того, щоб бути хорошим поселенцем и лише низкою помилок приведений до кабінетного життя» [10, с. 270]. Однак уже в листопаді неспокійна мистецька натура П. Куліша знову сумує за творчим Петербургом. У листі до М. Максимовича (1853) він щиро зізнається, що його життя «розбивається на частини». «У Петербурзі немає малоросійського повітря, – пише він, – а там немає надто багато того, що є для мене необхідним <...> Мені кругом зле, і я не знаю, де мені гірше» [10, с. 146]. Нерозуміння більшістю тогочасного суспільства виплеканого П. Кулішем ідеалу та карально-обмежувальні санкції влади за його поширення через творчу діяльність загострювали внутрішньо особистісні протиріччя письменника, вкотре доводячи залежність змісту й дієвості виховного ідеалу від зовнішніх ідеологічних упливів.

Така ж сумбурність і внутрішня роздвоєність особистості були наслідками не лише ідеологічних, але й особистісних протиріч, що, зокрема, демонструють листи видатного письменника, громадського й освітнього діяча українсько-польського пограниччя Ю. І. Крашевського, змушеного в середині ХІХ ст. переїхати з родиною до провінційного Житомира. В ньому відкрито борються два особистісних ідеали: перший над усім підносить родинний і службовий обов'язок, вимагає усамітнення й провінційної тиші, а другий абсолютизує бажання творити, жадає публічності, виправдовує імпульсивний потяг до богемного столичного життя та «карнавальних забав, які так щиро не любив» [14, с. LXXVII.].

Роздвоєність і конфліктність пошуків ідеалу особистості демонструють і листи В. Короленка, письменника публіциста, журналіста і громадського діяча українсько-польського походження. У 1871 р. він виїхав до Петербургу, де очікував знайти втілення омріяного ним виховного ідеалу в діяльних образах «справжнього студента» та «інтелігентного пролетарія» [5, с. 78]. Проте в Петербурзі на В. Короленка чекало перше велике розчарування – рожевий туман розсіявся й богемне студентське життя постало як «справжній комунізм веселого ледарства», в якому «справжніх» та «ідеальних» не було зовсім [5, с. 77, 102, 118]. Юнацьке розчарування підштовхнуло В. Короленка до нових пошуків, результатом яких стала ціла плеяда образів: «шукача», «роздвоєних і бентежних», «борошнистих хробаків» – розчарованих, голодних і дратівливих осіб, та «золотих сердець» чи людей із «вірою в серці» – інтелігентів, які шукали зближення з народом і знайшли свій ідеал у тихому селянському житті.

Роздвоєння уявлень юнака про ідеал людини поглибило його виключення з університету за вільнодумство й участь у студентських виступах (1876). Заслання замінило В. Короленку «ходіння в народ». Тепер він очікував знайти ідеальних людей у патріархальних сільських глибинах. Однак народ постав перед ним у образі темного мужика – «несвідомого пособника своїх гнобителів і несвідомого ворога своїх друзів», тобто повним антиподом очікуваного ідеалу. У листі до брата (1879) знову зустрічаємо неприховане розчарування.

«Тут, брат, – пише він, – всі безпосередні черевні, тваринні інтереси. Народ із задатками, це правда. Однак досі ні найменших запитів морального чи розумового роду... Тут рутинна, терпимість, яка, звичайно, впливає з байдужого індивідуалізму» [6, с. 48]. Своє перебування в Березових Починках письменник визначив як боротьбу і сутички колишньої віри й нових сумнівів. Село не виправдало його сподівань і тому він знову переніс свої пошуки образу «справжнього народу» до міста, які так само завершилися розчаруванням, відрефлектованим у творі «Несправжнє місто». Роздвоєність свідомості автора у пошуках істинного ідеалу, яка загострилася ще більше, приводить його до написання твору «Ідеалісти і реалісти», в якому схрещуються два різних уявлення про ідеал – крайнього мужика-радикала і ліберала-реформатора. Ідеальний образ «справжнього народу» було затьмарено «російським натовпом» – відсталою селянською масою, яка, попри всі злочини Олександра II проти свободи, продовжувала схилитися перед «ідеальною» постаттю «царя-визволителя». Листи без відповіді В. Короленка до А. Луначарського говорять про те, що його внутрішня роздвоєність не зникла, вона все більше розколувала свідомість письменника, який після жовтня 1917 р. змушений був шукати точки дотику власного християнського ідеалу з кривавим більшовицьким [4]. У 1920 р. народний університет у Полтаві влаштував вшанування дня народження В. Короленка, на якому прозвучали слова: «У Короленка – кров поляка від матері польки, кров українця по батьку, росіянина за вихованням. Нехай же зараз ці три народності зіллються, об'єднаються, як їх кров об'єдналася в ньому. Нехай припиниться громадянська війна!» [9, с. 160]. Очевидно, саме походження письменника пояснювало те, що всі трансформації його ідеалів не мали чіткого національного ідентифікатора, відображаючи перш за все загальнолюдський і християнський характер його уявлень про «справжню людину». По суті можна говорити, що єдиним ідеалом В. Короленка, який не зазнав змін, демонструючи міцність і дієвість в особі самого письменника, залишився ідеал діяльного християнина.

Яскравим прикладом тяжких «пошуків ідеалу» є листи української драматурга, письменника й актора М. Кропивницького до нареченої А. Маркович, у яких він зізнавався, що серце його «пережило й відчуло безліч ідеалів, хоч і примарних». У одному з них (1881) він просив: «Вкажіть мені ідеал, у який можна було б повірити, і я впаду ниць перед ним». І в цьому ж листі визнавав, що його не існує, від чого «в мозку вічний хаос, вічний сумбур» [12, с. 189], з якими митець не міг змиритися, знову і знову шукаючи ідеал, загублений у безлічі орієнтирів і цінностей.

Дещо схожі думки знаходимо в листі Лесі Українки до подруги А. Макарової (1894), яка, як і багато українських учителів другої половини ХІХ ст., намагалася вписати власний виховний ідеал у систему виховних орієнтирів ідеологічно розбалансованого суспільства, шукала в Лесі Українки розради з приводу відсутності людей, які б поділяли її погляди. Однак педагогічний епістолярій письменниці є напрочуд обережним і виваженим. Вона не дає порад, не повчає, не наставляє, визнаючи, що шлях кожної людини до ідеалу є унікальним і залежним від безлічі обставин. «Я не знаю як слід умовій Вашого життя і Вашої служби, – відповідала Леся Українка, – а через те не знаю, які поради практичні можу Вам дати про те, що слід би Вам робити, щоб наблизитись до Вашого ідеалу служіння людям» [8, с. 214–216]. У наступному листі (1894) поетеса закликала подругу бути обережною з ідеалізацією поглядів, думок, переконань і певних людей. «Ах, люба Антоніно Семеновно, – писала вона, – нащо Ви мене так ідеалізуєте? Я справді боюсь цього! Адже коли хто розчарується в своєму ідеалі, то зараз йому хочеться розбити сей ідеал за те, що він нібито брехав. Ну що, як Вам коли захочеться розбити мене? Звісно, Ви такі добрі, що не розіб'єте, та все ж мені се буде гірко. Мені не одні Ви казали, що при мені люди робляться луччими, – сьому я б хотіла вірити, бо се був би дуже щасливий дар. Все-таки не уважайте мене за ідеал, бо я не варта сього, скажу більше – ніхто не вартий сього, бо ідеал – се ідея, а не людина. Не вірте в мою ідеальність, а вірте тільки, що я Вас люблю і

бажала б Вам справді «неба прихилити», та тільки не знаю, як се зробити» [8, с. 235–237].

У житті самої Лесі Українки, безперечно, були референтні постаті, за прикладом яких вона будувала цілі свого життя, як, зокрема, дядько М. Драгоманов. Однак рано сформована самостійність і критичність мислення міцно утримували її від створення кумирів. У листі до М. Драгоманова (1893) поетеса рішуче виступала проти виховання народу на основі християнського канону святих в інтерпретації тогочасної християнсько-педагогічної літератури. «Коли слухаю, як тут старі люди говорять про народну просвіту, – писала вона, – що, мовляв, «житія святих» – найкраща література для народу, бо вона розвива в народі дух героїзму, то мені так і хочеться лишню свічку в хаті засвітити, щоб світліше було. Хіба вони не бачать, куди сей «дух героїзму» доводить? Мальованці (*сектанти* – Л.Є.) виходять з їхніх героїв та наповнюють собою шпиталі для божевільних. Якби я могла, то я б віником вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людям голови туманити. [...] Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти» [8, с. 161–164].

Традиційна для педагогічного епістолярію XIX ст. роздвоєність авторського світогляду не оминула листування Лесі Українки. Однак у неї опозиція «тіла» й «духу» не стала причиною сум'яття чи непевності. Натомість помічена ще І. Франком роздвоєність її внутрішнього світу на «хвору слабосильну дівчину» й «поодинокого мужчину» в сукупності створили, за висловом Г. Левченко, «завершений міфологічний образ андрогіна, тобто цілісної досконалої творчої істоти, деміурга, котрий не є лише чоловіком чи лише жінкою з притаманними їм обмеженнями» [7, с. 14]. Український поет і літературознавець М. Драй-Хмара свого часу також зауважував, що під іменем Леся Українка жило дві окремі істоти. «І коли одна тяжко й постійно хворіла, швидко йшла до краю свого існування у «царство тіней», – зазначав він, – тоді друга буйно розцвітала, кріпла й чарувала нас, прямуючи на величню гору, у небо, в царство світлих ідеалів» [3, с. 107].

Аналіз епістолярних джерел педагогічного змісту кінця XVIII – початку ХХ ст. дозволяє стверджувати, що основною рушійною силою теоретичного і практичного пошуку виховного ідеалу був конфлікт як сутичка міжособистісних переконань і принципів чи непримиренність існуючих у суспільстві ідеологій. Автори листів часто постають у ролі «роздвоєного героя», виховний ідеал якого сформувався в результаті критичної оцінки офіційних християнських і загальнодержавних ідеалів, усвідомлення їх формальності й нежиттєздатності. Однак уявлення нової української інтелектуальної еліти про виховний ідеал надто випереджали час. Поширенню його, з одного боку, перешкоджала репресивна політика царського уряду, а з іншого – неготовність самого українського суспільства до активного захисту власних національних ідеалів. У пошуках виховного ідеалу особистості, відображених у епістолах зазначеного періоду, відбувалося формування його моделі, компонентами якої постають ідеал-мета, ідеал-процес, ідеал-особа. Особливе місце в епістоляріях відведено думкам щодо необхідності кардинальних змін у соціальному оточенні, як ключовій умові формування виховного ідеалу. Перспективним убачається здійснення аналізу теоретичних та емпіричних пошуків виховного ідеалу в інших його-документах ХІХ – ХХ ст. (мемуарах, щоденниках, спогадах тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бялый Г. А. В. Г. Короленко : монографія / Г. А. Бялый. – Л. : Худож. лит., 1983. – 352 с.
2. Гудзенко О. П. Конфлікт «Я – суспільство» на художній осі романтизму: особливості реалізації / О. П. Гудзенко // Літературознавчі студії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 29. – С. 453–457.
3. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина / Михайло Драй-Хмара. – К. : Наукова думка, 2002. – 592 с.
4. Короленко В. Г. Письма к Луначарскому / В. Г. Короленко // Негретов П. И. В. Г. Короленко : летопись жизни и творчества (1917–1921) / под ред. А. В. Храбовицкого. – С. 232–268.

5. Короленко В. Г. Собр. Сочинений: в 10 т. / В. Г. Короленко. – М. : Худож. лит., 1953–. – Т. 6 : История моего современника. – 1954. – 328 с.
6. Короленко В.Г. Полное собрание сочинений : посмертное издание / В. Г. Короленко. – Харьков; Полтава : ГИЗ Украины, – 1922–. –Т. 50 : Письма. – 1923. – С. 48.
7. Левченко Г. Міф проти історії: Семіосфера лірики Лесі Українки : монографія / Галина Левченко. – К. : «Академвидав», 2013. – 332 с.
8. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1975–. –Т. 10 : Листування (1876–1897). – 1978. – 542 с.
9. Негретов П. И. В. Г. Короленко : летопись жизни и творчества (1917–1921) П. И. Негретов / под ред. А. В. Храбовицкого. – М. : «Книга», 1990. – 288 с.
10. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К. : Критика, 2005–. –Т. II : 1850–1856 / Упор., комент О. Федорук. –2009. – 672 с.
11. Пуцинський П. Службове листування І. П. Котляревського / П. Пуцинський // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття / За ред. акад. М. Грушевського. – К. Держ. вид-во України, 1927–. –Кн. 1. – 305 с. – С. 1–15.
12. Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького / Тарас Слабченко // За сто літ : матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття / за ред. акад. М. Грушевського. – К. : Держ. вид-во України, 1927–. –Кн. 1. – 305 с. – С. 187–199.
13. Шевчук В. Іван Вишенський та його послання / В. Шевчук // Вишенський Іван. Твори. – К. : Дніпро, 1986. – С. 3–16.
14. Pług Adam. Józef Ignacy Kraszewski (Życiorys) / Pług Adam // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. – Warszawa : Drukiem Józefa Ungra, 1880. – 527 s. – S. I–CIV.

КОНФЛИКТ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ИДЕАЛОВ В ПИСЬМАХ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

Предлагается анализ теоретических и эмпирических поисков воспитательного идеала в письмах педагогического содержания интеллектуальной элиты Украины XIX – начала XX ст. Исследуется природа конфликта идеалов, отраженных представителями различных идеологических векторов развития украинского общества. Отслеживаются педагогические последствия несбалансированности воспитательных намерений государства, духовных потребностей интеллектуальной элиты и социальных ожиданий различных слоев подроссийской Украины указанного периода.

Ключевые слова: *воспитательный идеал, письма педагогического содержания, конфликт идеалов, подроссийская Украина.*

Yershova L. M.

The educational ideal's conflict at the letters of the intellectual elite of Ukraine at XIX – early XX century.

We proposed the analysis of theoretical and empirical researches in educational ideal in the letters of the intellectual elite with pedagogical content in Ukraine XIX – early XX century: M. Dragomanov, Y.I. Kraszewski, V. Korolenko, M. Kropivnitsky, P. Kulish, Lesya Ukrainka, T. Shevchenko etc. We investigate the nature of the conflict of ideals, described from different ideological vectors of Ukrainian society. Monitored pedagogical consequences of unbalanced educational intentions of the state and spiritual needs of the intellectual elite and the social expectations of various segments of Underrussian Ukraine that period. It is shown that the main motive force behind the theoretical and practical search for educational ideal was a conflict as a interpersonal hassle of beliefs and principles or uncompromising ideologies which exist in society. The authors of letters appear as a "bifurcated hero" which

educational ideal is formed by a critical assessment of official Christian and national ideals, awareness of formalities and non-viability. However, the idea of a new Ukrainian intellectual elite of the educational ideal is too ahead of time. The spread was preventing by the imperial government's repressive policy and the unreadiness of the Ukrainian society to actively protect their own national ideals. Searching for the educational ideal of personality, which is reflected in the epistles of this period was the formation of his model, the which components appeared the ideal-goal, the ideal process, the ideal-face. A special place in epistolars given for the thoughts of need for fundamental changes in the social environment as a key condition for the formation of the educational ideal.

Keywords: *educational ideal, the letters of pedagogical content, the conflict of the ideals, underrussian Ukraine.*